

CZIBERE IBOLYA

*„Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett
még a történelem is”¹*

A nőtudomány útja az intézményesülésig

1. Felfedezni a nőket a történelemnek – feminista törekvések az 'egység és különbözőség' feszültségében

Van-e a nőknek történelmük? Ez a kérdés eredetileg a Scott (2001a) által szerkesztett kötet címadó kérdéseként jelent meg, amely ráirányította a figyelmet a feminista történettudományban a nők és férfiak, valamint a nők és nők közötti különbségek problémáira és ezek ábrázolási formáira. A feminizmus – hosszú történetisége folyamán – ezen különbségek ellentmondásos következményeivel küszködik, melynek alapja, hogy a feministák egyfelől tagadják azt az elképzelést, hogy a nők egyetlen, közös biológiai tulajdonságokon alapuló csoportot alkotnak. Érvelésükben az anatómia nem jelent sorsszerű elrendeltetést, „az elmének, a léleknek, a polgárnak nincs neme”. Másfelől nemzeti és nemzetközi politikai mozgalmakat indítottak a tanuláshoz és a munkához való jogért, a szavazójogért és a reprodukciós jogért arra hivatkozva, hogy összeköti őket „valami”, hogy a nőket nem csupán a kirekesztettség közös tapasztalatai határozzák meg, hanem a hasonló társadalmi és lélektani „feminin” tulajdonságok is. A feministáknak az a törekvése, hogy felfedezzék a nőket a történelemnek, messzire vezető, összetett és ellentmondásos folyamat. Az azonosság-különbözőség rejtélye feszül benne, amellyel a feministák már régóta szembesülnek, amikor a férfiakkal való egyenjogúság mellett érvelnek. A nők helyzetének javítását célul kitűző történészek évszázadokon át kutatták a múltat annak érdekében, hogy kortól és céltől függően példaadó személyeket találjanak, tudós nőket, írónőket, művésznőket, politikusnőket. Olyan történeteket gyűjtöttek, amelyekkel képesek voltak megcáfolni a kor leíró irodalmában vagy törvénykönyveiben deklarált, a nők

¹ A cím idézet: Kiss Lajos (1955): *A szegény emberek élete*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 275. old.

alkalmatlanságáról szóló feltételezéseket. „Amikor az érvelés az oktatásról szólt, a feministák kiváló nők példáit sorolták fel, hogy bebizonyítsák, a tanulás nem torzította el a nőiséget, illetve - ennél radikálisabban -, hogy a nemnek nincs köze az agyműködéshez. Amikor a feministák a 18. század demokratikus forradalmi során polgárjogot követeltek, rámutattak a királynők és Jeanne d'Archoz hasonló nők politikai képességeire, s így érveltek: nemük miatt a politikai jogot nem szabad megtagadni tőlük” (Scott 2001a: 11).

Vajon létezhet-e egyáltalán a nők általános érvényű, közös identitása, ha az életfeltételek és a tetteik jelentése alapvetően különbözött a mai kor nőinek hasonló jellemzőitől? Az olyan megválaszolatlan kérdések, mint pl., hogy a nők csoportja egyedülálló vagy radikálisan összetett kategória-e, hogy a „nők” olyan társadalmi kategória-e, amely már a történelem előtt is létezett vagy a történelem hozta-e létre, mind a feminista történelemnek, mind a feminizmus történetének a középpontjában állnak. A feminizmus politikája a „nőkhöz” fordul, akiknek a nevében cselekszik, mintha állandó és világosan megkülönböztethető társadalmi csoportot alkotnának, mert koherens politikai mozgalomba akarja tömöríteni őket. A feminizmus története ezért a különbségek (osztály, faj, nemiség, etnikum, politika, vallás és társadalmi-gazdasági helyzet) csökkentésének története abból a célból, hogy közös női identitás alakuljon ki (rendszerint a férfival szemben). Amennyiben a feminista történetírás a feminizmus politikai céljait szolgálja, részt vesz e lényegének tekintett, közös női identitás megteremtésében. Ugyanakkor azonban a feminista történetírás úgy elemzi a közös női identitást létrehozó vagy létre nem hozó feltételeket, hogy megvizsgálja azokat a különböző környezeteket, amelyekben a nők éltek, annak különböző hatásait, hogy tudomásul vették vagy elutasították-e azokat a viselkedési szabályokat, amelyeket a társadalmak felállítottak számukra. Az elemzések eredményei alapvető különbségeket mutatnak a nőknek tulajdonított és a nők által elismert identitások között. Ezek az identitások időről időre változnak, különböző társadalmakban mások és mások, sőt ugyanazon nőknél is környezettől függően változnak. A nők közötti, rendkívül nagyfokú történeti és kulturális különbségek láthatóan lehetetlenné teszik, hogy a történetírás e társadalmi csoportot homogén csoportként kezelje, a különbségeknek maguknak is történetük van, amelyet vizsgálni lehet. Ezek a különbségek meghatározott környezetben jönnek létre, és „(...) az eltérések olyan kapcsolatokat teremtenek a csoportokban, amelyek rendszerint hierarchikusak, és lehetővé teszik, hogy az összetettségről, ellentmondásról és belső egyenetlenségről ne vegyenek tudomást. Hogy a különbség miképp és milyen mértékben működik (többszörös utalásaival és metaforikus társításaival), olyan kérdés, amelyet csak az egyes példákban lehet megválaszolni” (Scott 2001a: 9). Ebben az

olvasatban a nők történelme nem annyira az elnyomás vagy a hősiesség vizsgálatát jelenti, mint inkább annak feltárását, hogy a nemi különbségeket miként használták a múltban különböző társadalmi és politikai szervezeti legitimitásokra, bizonyos társadalmi normák megfogalmazására, illetve elutasítására. Scott véleményével egyetértve, az ez irányú kutatásokat nem a különbségek megszüntetése, hanem azok megismerése és megértése érdekében kell folytatni. A feminista történelem a nőket már a történelem előtt is létező társadalmi kategóriaként állította be, ugyanakkor bebizonyította, hogy a nők ezen társadalmi kategóriájának léte a történelem függvényében változott. „Rá kell jönnünk, hogy ha beleírjuk a nőket a történelembe, az szükségképpen magával hozza a történelmi jelentőségű hagyományos fogalmak új meghatározását és kitágítását, valamint a személyes, szubjektív tapasztalatok, illetve a közéleti és politikai tevékenységek keretbe foglalását. Nem túlzás azt állítani, hogy a bizonytalan kezdeti lépések ellenére ez a módszertan nemcsak a nők történetét, hanem magát a történelmet is újraírja.” (Gordon-Buhle-Shrom Dye 1976:89)

A '60-as években a nőkutató történészek már nemcsak a női jelenlétet kívánták kimutatni azokban az eseményekben, amelyről úgy tartják, hogy a történelmet alkotják, hanem annak bizonyítékait is, hogy ezekben a nők tevékenyen részt is vettek. Érvelésük szerint, ha a női alárendeltséget a múltban a nők láthatatlansága biztosította, azokkal – a társadalmi küzdelmekről és a politikai eredményekről szóló – művekkel, amelyek láthatóvá teszik őket, előmozdítják az emancipációs folyamatokat. Ezek a történészek, azzal, hogy felkutatják a nők aktivitásáról szóló történeteket, nem egyszerűen új információkat közöltek róluk, hanem új látásmódot és új felfogásmódot is azzal kapcsolatban, hogy mit tekintünk történelemnek. „Amikor felmerült a kérdés, hogy miért mellőzték e tényeket, és hogy miképp lehet őket most megérteni, a történelem több lett, mint tényfeltárás. Mivel a történelem új szemlélete a történész szempontjaitól és kérdésfeltevésaitől függött, a nők láthatóvá tétele már nem egyszerűen új tények előbányászása volt; inkább olyan új értelmezések felmutatása, amelyek nem csupán a politika új olvasatait kínálták, hanem a család és a nemiség változó jelentőségének megértését is” (Scott 2001a: 13). Mindezzel a történészek tapasztalati bizonyítékokat szolgáltatottak a nők közötti megszüntethetetlen különbségekre, cáfolva a homogén női egység feminista igényének jogosultságát. A feminista mozgalmak története tehát leginkább az egység és a különbözőség feszültségének jegyében értelmezhető. Kiválóan példázza ennek konfliktusát az a XX. század elején Franciaországban megtartott és dokumentált feminista gyűlés, amelyet pl. rendkívüli módon megszott az osztálykérdés. A vita abból robbant ki, hogy benyújtottak egy javaslatot, melyben szabadnapot követeltek a cselédnőknek, de a többség ezt azzal az indokkal utasította el, hogy a lányok majd szabadidejükben

prostituáltként fognak dolgozni. Ennek hatására a szocialisták azzal vádolták a feminizmust, hogy ez csak a középosztálybeli nők érdekeit leplezi. Azok viszont, akik a nőket mint homogén csoportot és egyben a feminizmust mint minden nő mozgalmát tekintették, erre úgy reagáltak, hogy mivel nincs két női nem, nem létezhet egyszerre burzsoá és szocialista feminizmus sem. Itt merült fel az a szempont is, hogy talán soha nem jöhet létre szolidaritás különböző osztályba tartozó nők között.

A XX. század második felének feminista mozgalmi viszont már egyértelműen a különbözőség mentén szervezték vitáikat, tematizálták mondanivalójukat, vagyis elismerték az osztálykülönbségek problematikáját is. Jól példázza ezt, hogy az 1970-es évek végén az Egyesült Államokban élő afro-amerikai nők felvették a „színes bőrű nők” nevet, hogy ezzel is rámutassanak, a feminizmus mennyire magától értetődően „fehérbőrű”. Szerintük a fajt nem lehet különválasztani a női tapasztalatok értelmezésekor, ezért kibékíthetetlennek tűnő különbségek vannak a fehér és a nem fehér bőrű nők között, eltérő szükségleteik és eltérő érdekeik lehetetlenné teszik egy közös program kialakítását. Kiválóan illusztrálja ezt az az egyik afro-amerikai költőnő által megtartott beszéd is, amelyet 1979-ben New Yorkban mondott el egy konferencián: „Ha a fehér Amerika feminista elméletének nem kell a köztünk lévő különbségekkel és az azokból eredő elnyomásbeli különbséggel foglalkoznia, akkor önök hogyan kezelik azt a tényt, hogy azok a nők, akik az önök házáat takarítják és gyermekeiket gondozzák, miközben önök a feminista elméletéről szóló konferencián vesznek részt, többnyire szegények és színes bőrűek? Milyen elmélet áll a rasszista feminizmus mögött?” (Scott 2001a: 17) A XX. század végére a különbségek megközelítése a feminizmus fontos elemzési kategóriájává vált, mely újfajta értelmezési keretet biztosít, hiszen a különbségeket és a nők között meglévő különböző identitásokat meghatározott körülményekhez, a történelemhez viszonyítva értelmezi. Mint láttuk, a nők története az 1970-es évektől került a történetírás által elismert témák közé. E rövid időszak, amely a kezdetektől eltelt, három szakaszra és megismerési modellre tagolódik (Pető 2001). A kompenzációs szakasz vagy szeparatista iskola a 'his story' helyett a 'her story' megírását szorgalmazta és a nők láthatóvá tételéért, valamint azért küzdött, hogy a történetírásnak a jövőben ne lehessen elfelejtkeznie róluk. Ennek kapcsán merült fel többek között Virginia Wolf híres kijelentésének („a nőt a történelem függelékként kezeli”) megváltoztatása. E szakasznak voltak a termékei azok a művek, amelyek a híres nők életrajzait dolgozták fel. Az ilyen – a férfivilágban is sikeres – nők élete könnyen volt kutatható, hiszen viszonylag gazdag forrásanyag állt rendelkezésre. Ehhez a szakaszhoz sorolódnak még azok a témák is, amelyek a női intézmények, a női oktatás és a női választójogi harcok egyleteinek történetét dolgozzák fel, de ebben a szakaszban láttak napvilágot a női

foglalkoztatást, az otthoni és fizetett munka világát bemutató művek, valamint a családi és reprodukciós kérdések is. Kritikája e felfogásnak abban gyökerezik, hogy „minden történelmi cselekedet vagy személyiség attól, hogy női, pozitívva és jelentőssé vált” (Pető 2001: 43). A második szakasz az ún. kontribúciós iskola, amely a nőket már a társadalomtörténet-írásán belül vizsgálja, mint külön társadalmi csoportot, módszereit pedig olyan társadalomtörténeti iskoláktól kölcsönzi, mint a szociológia vagy a néprajz. Jelentősége, hogy a társadalomtörténet-írásán belül az adott társadalmi csoportra figyel. Ez az első két iskola vezetett el a női tudományok, a women’s studies intézményesüléséhez. A ’80-as évek elejére (a harmadik szakaszban) megszületett a társadalmi nem, a gender fogalma, amely többek között egy olyan módszer is, amely azt vizsgálja, hogy melyek a férfiak és a nők által létrehozott uralmi formák, milyen különbségek határozzák meg ezeket, és hogyan kapcsolódnak a hatalomhoz.

2. „A legjobb dolog, ami a nőkkel a tudományban eddig történt, a nőtudomány létrejötte”²

A ’társadalmi nem’ a közéleti diskurzusokban

A gender fogalmi jelentéstörténetének kezdete de Beauvoir nevéhez fűződik, aki munkájában elhíresült mondatával (valaki nem nőnek születik, hanem azzá válik) először különböztette meg a biológiai nem és a társadalmi nem analitikus és politikai hasznát (Beauvoir 1969). A gender fogalmának elsődleges célja az volt, hogy megkérdőjelezze azoknak az elméleti magyarázatoknak az érvényességét, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségeket a természettől való, vagyis biológiai okokra vezették vissza, ezzel megváltoztathatatlanak, sorsszerűnek és determinisztikusnak ítélve azt. A gender szerinti megkülönböztetés egyetemes jelenség, épp úgy, mint ahogyan a nemek közötti munkamegosztás is az, de a megosztott feladatok tartalmának a meghatározása kultúránként változó (Oakley idézi Magyar-Vincze 2006). A fogalom megszületése rendkívül jelentős lépés volt a nők hátrányos helyzetét és alárendelt státuszát kritikailag elemző paradigmák kialakulásának szempontjából. „De miért nem merül fel a nemek közt a kölcsönösség tudata? Hogy lehet, hogy e viszony egyik tagja önmagát tételezhette abszolút értelemben lényegesnek, elutasítva mindennemű viszonyítást korrelatívájához, s azt mint a tiszta más-voltot határozhatta meg? Miért nem vonják kétségbe a nők maguk a hímnem szuverenitását? Semmiféle szubjektum nem tekinti magát eleve és spontán módon lényegtelennek; nem a Másik határozza

² Shulamith Reinharz gondolata. In: „Fontos, hogy saját otthonunk legyen” – Pető Andrea beszélget a nőtudományról Shulamith Reinharz professzorasszonnyal. In: Szombat, 2014. november 22.

meg az Egyiket, azáltal, hogy önmagát Másikként tételezi, hanem éppen fordítva: az Egyik határozza őt meg Másikként, azáltal, hogy önmagát Egyiknek tételezi. Ahhoz, hogy a visszafordulás Másikból Egyikbe ne következzen be, az kell, hogy a szubjektum alávesse magát e tőle idegen nézőpontnak. De miért van az, hogy a nő hajlandó alávetni magát?” (Beauvoir 1969: 13) Ebben a formában ez a kérdés 1949-ben fogalmazódott meg. A nemek dualizmusa, mint minden dualizmus, ekkorra már jelentős konfliktusokat idézett elő, amelyek a XX. század első felében komoly változásokat eredményeztek a közgondolkodásban. Beauvoir Bernard Shaw közismert mondásával illusztrálja, ami történt: „a fehér amerikai, miután cipőpucolásra kárhóztatta a négert, ebből arra következtet, hogy egyébre nem is alkalmas”. Véleménye szerint ebből egy olyan törvényszerűség áll elő, mely szerint, ha egy embert vagy embercsoportot az alacsonyabb rendűség állapotában tartanak, az ténylegesen alacsonyabb rendű is lesz. Az ebből következő kérdés úgy fogalmazódott meg, hogy ennek így kell-e maradnia? Az 1940-es évek Amerikájában a legtöbb férfi erkölcsét és érdekeit fenyegető veszélynek tartotta a nők emancipációját. A férfiak egy része félt a női vetélytársaktól, amelyeket az olyan jellegű kijelentések is bizonyítanak, mint amely az egyik korabeli napilapban jelent meg, és amelyben az egyik egyetemista fiú azt nyilatkozta, hogy „minden egyetemista lány, aki gyakorló orvos vagy ügyvéd lesz, tőlünk lop el egy helyet” (Beauvoir 1969). Ez nem más, mint rendíthetetlen hit tulajdon előjogaik iránt. Más kérdés, hogy már ebben az időben felvetődik az is, hogy nem csupán gazdasági érdekek sérülhetnek az emancipálódás következtében. Általában véve az elnyomók egyik haszna az elnyomásból az, hogy közülük a legnyomorultabb is felsőbbrendűnek érezheti magát. Beauvoir példájával és szavaival élve, az USA déli államaiban a „szegény fehér” azzal vigasztalódhatott, hogy ő mégsem „piszkos nigger”; és a szegények eme büszkeségét a gazdag fehérek ügyesen saját hasznukra fordították, és hasonlóképpen, ebben az időszakban az elnyomás következtében a „legközépszerűbb férfi is félistennek képzelhette magát a nőkhöz” viszonyítva. Ugyanakkor az 1940-es évek Amerikájában a férfiak többsége nem lépett fel egyértelműen saját társadalmi előnyeinek érvényesítése érdekében. Nem állították nyíltan, hogy a nők alacsonyabb rendűek, hiszen sokkal jobban áthatotta őket a demokrácia eszméje, mintsem, hogy kétségbe vonják, hogy elvben minden emberi lény egyenrangú. Ugyanakkor a tapasztalat az, hogy amíg a férfiak jóindulattal és érzékenységgel kezelték a nőket, addig az elvont egyenlőség elvét vallják, s a gyakorlatban konstatált egyenlőséget nem tételezik. De amint ellentétbe kerülnek velük, fordul a kocka, a férfiak tematizálják a gyakorlati egyenlőtlenséget, és ebből formálnak jogot az elvont egyenlőség tagadására. Ezt az olyan szituációk is bizonyítják, mint amikor a férfi kijelenti, hogy szerinte a felesége nem ér kevesebbet csak azért, mert nincs szakmája vagy nem dolgozik, hiszen a házimunka is van olyan fontos, mint

bármelyik másik munka. Ugyanakkor, ha összevesznek, az első dolga lesz az asszony fejéhez vágni, hogy „nélkülem éhen halnál!”. Vagyis egy olyan helyzet teremődik, amelyben a férfiak többsége jóhiszeműen hirdeti a nők és férfiak egyenrangúságát, és állítják, hogy a nőknek semmi okuk nincs követelődni, s ezzel egyidejűleg azt is, hogy a nők sohasem lehetnek egyenrangúak a férfakkal, hiába is követelik azt. Eme jelenség magyarázatául szolgálhat Judith Butler (1990) azon gondolata, mely szerint „a maszkulin és a feminin közti kapcsolat nem képviselhető egy olyan jelölő gazdasági rendszerben, amelyben a maszkulin testesíti meg a jelölő és jelölt zárt körét. Meglehetősen ellentmondásosan, Beauvoir ezt előre látta 'A második nem'-ben, amikor azzal érvelt, hogy a férfiak nem tudják rendbe tenni a nők kérdését, mivel akkor mind a bíró, mind a peres fél szerepét el kellene játszaniuk” (Butler 2006: 55).

A 'társadalmi nem' a tudományos diskurzusokban

„A feminista tudományértelmezés szerint az addig objektívnek tételezett és elfogadott tudomány és tudományos megfigyelések ideologikus (szexista) alapon jöttek létre. A tudományos állítások egyoldalú megfigyelésen alapulnak, kizárólag a férfiak tapasztalatait alapul véve vonnak le következtetéseket és általánosítanak az egész társadalomra és a hatalmi viszonyok magyarázatára. Ez az ideológia mindent átszó és kimondatlanul mindenütt jelen van, biztosítja az előnyösebb pozíciókat a férfiak számára és nem vesz tudomást a nők igazi értékeiről, igényeiről és képességeikről. A férfiak uralta kutatások elferdítették a valóságot. A nőkkel kapcsolatos problémákat nem fogadták el autentikusnak, mert azokat érzelmeiktől vezéreltnek tekintették. Az igazi alkotás és egyetemes tudás letéteményesei csakis a férfiak lehettek, akik képesek a függetlenségre és objektivitásra” (Thun 1996: 410). A társadalmi nem kategóriája olyan alapvető rendező elv, amely meghatározza a nemek egymáshoz és a világhoz fűződő viszonyát és környezetét, de Thun szerint ugyanúgy rendező elve annak is, hogy egy adott kultúra és társadalom milyen hatalommal ruházza fel az egyént, milyen társadalmi mozgásteret enged, és milyen privilégiumokat biztosít a társadalmi intézmények meghatározottságán keresztül. Ilyen hatalmi tényezőnek és privilégiumnak értékeli a tudást és a tudományt is, a feminista kutatások egyik alapkérdésének tekintve a tudás társadalmi meghatározottságát, a tudás politikáját és ideologikus voltát. A feminista kutatás a nőt állítja a kutatás középpontjába, illetve az alárendeltek és elnyomottak szemszögéből vizsgálja a hatalmi viszonyokat, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében szerepet játszó, az egyéni szintű helyzeteket és tapasztalatokat strukturáló nemi rendet (gender order) elemzi (Magyar-Vincze 2006). A társadalmi nemek kutatása két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik, hogy a 'nem' egy társadalmi egyenlőtlenségeket strukturáló központi kategória, amely

meghatározza az élethelehetőségeket és az elérhető társadalmi pozíciók körét, vagyis a nemek közötti viszony társadalmi szinten hierarchikus természetű (Belinszki 2003). A másik, hogy a biológiai és társadalmi nem közötti viszony összetett, ezért a biológiai különbségek eltérő szociális viselkedésmintákra történő direkt lefordítása vagy az egyenlőtlenségek visszavezetése biológiai gyökerekre nem lehetséges és félrevezető. A társadalmi nem kifejezés tehát jelentheti azt is, hogy a nőkről szóló információk egyben információk a férfiakról is, hogy az egyik nem vizsgálata magában foglalja a másik nemet. Elveti a különálló szférák mint értelmezési eszközök gondolatát, fenntartva, hogy a nők elszigetelt vizsgálata állandósítaná azt a tévhitet, amely szerint az egyik nem tapasztalatai nem vagy csak elenyésző mértékben kapcsolódnak a másik nem tapasztalataihoz. A társadalmi nem kifejezés ezenkívül a nemek közötti társadalmi kapcsolatokat is jelöli. Használata nyíltan elutasítja a biológiai magyarázatokat, például azt, amelyik közös nevezőt talált a női alárendeltség különböző formáihoz abban, hogy a nők képesek gyermeket szülni, a férfiak viszont nagyobb fizikai erővel rendelkeznek. Ehelyett a társadalmi nem a kulturális konstrukciók jelölőjévé válik – olyan társadalmilag létrehozott elképzelések jelölőjévé, amelyek kijelölik a megfelelő női és férfi szerepeket. Ezzel mutatható be, hogy a férfi és a nő szubjektív identitása kizárólag társadalmi eredetű.

A gender-specifikus megkülönböztetés társadalmi gyakorlatának kritikai-elvi alapját olyan morálfilozófiai alapértékek képezik, mint az egyenlőség vagy az igazságosság, illetve az egyetemes emberi jogok és erkölcsi jogok érvényre jutásának követelménye. Ennek megfelelően, a nőekkel szembeni diszkrimináció jelenlétét és mértékét az élet minden szférájában – beleértve a magánélet területeit is – vizsgálják, ahol egyáltalán a férfi-nő kapcsolatok fennállása ezt indokoltá teszi. A nemi diszkrimináció megnyilvánulási területeihez, típusaihoz és eszközeihez illeszkedően formálódnak a nemek viszonyát kutató és ezt kritika tárgyává tevő elméleti szakterületek is, mint pl. a gender-szemponturnó szociológia, gazdaságtudomány, jogtudomány, filozófia és etika, politikai filozófia, irodalomtudomány, agykutatás, pszichológia, nyelvészet, neveléstudomány, történetírás, antropológia, stb.

A feminista kutatáselmélet kialakulása egy szélesebb körben is értelmezhető kritikai társadalomtudomány-elmélet része (Thun 1996), amely elsősorban a hatalom, a gazdasági helyzet és a történelmi háttérbe ágyazottság szemszögéből tette fel a kérdéseket, következtetésként pedig levonta, hogy a társadalom egészében jelen lévő hatalmi viszonyok és ideológiák ugyanúgy érvényesülnek a tudományos kutatásokban is, mint bármely más társadalmi közegben. Thun szerint ez az álláspont volt az, amely megtámadta a tudomány világában is rendkívül erősen kialakult status quo-t, egyben elősegítve azt az episztemológiai áttörést, melyet a későbbiekben a posztmodern bontott ki.

Women's studies, gender studies – a felsőoktatás falai között

A nőmozgalmak a felsőoktatási intézményekben is jelentős változásokat indítottak el, egyre nagyobb befolyást gyakorolva az egyetemek életére. Az amerikai és nyugat-európai egyetemeken a '70-es és '80-as években létrejött nőtudomány (women's studies), valamint a később kialakult társadalmi nemek tudománya (gender studies), ezek tanszékei és kutatóközpontjai egy sajátos fejlődési folyamat eredményeként jelentek meg. A női tudomány szemlélet a felsőoktatásba kívülről érkezett. A civil mozgalmakra való reagálásként a feminista gondolkodású oktatók és hallgatók kritikákkal illették az egyetemeken folyó oktatás tartalmát és módszereit, kiemelve, hogy a felsőoktatás rendkívül befolyásos közvetítője és fenntartója a patriarchális berendezkedésnek azáltal, hogy a tudományt is egyoldalúan és kizárólagosan értelmezi és képviseli. A nőtudomány (women's studies) fellépése és terjedése az egyetemeken és a különböző kutatásokban egymásra épülő fejlődési szakaszokban történt. Az első szakaszban, az ún. „nőnélküli tudomány” szakaszában a nőt alapvetően kizárták mind a tudomány tárgyából, mind műveléséből. A második, az „add hozzá a nőt és rázd össze” szakaszban a nők már jelen vannak a tudományos elemzések tárgyaként. Ez azért nagy jelentőségű, mert segítségével a nők kiléptek a láthatatlanságból és a tudományos kutatások alanyaivá lettek, ugyanakkor a kutatások állításai és a kutatási módszerek még mindig a férfiközpontúságot tükrözték. A harmadik szakaszban a nők a problémafelvetés részeként, egyfajta alárendelt csoportként jelentek meg. Ebben a szakaszban a hangsúly annak az elemzésén volt, hogy milyen akadályok korlátozzák a nők és kisebbségi csoportok mozgáskörét egy olyan társadalomban, melynek egyik alapvető jelensége a nők történelmi perspektívába ágyazódott, általános és szisztematikus hátrányos megkülönböztetése. Egyik szakaszban sem történik olyan alapvető szemléletváltás, amely a társadalmat, ill. a tudomány jelenségeit a nők tapasztalatain keresztül vizsgálná (Thun (1996). Ezért van különösen nagy jelentősége a negyedik szakasznak, amely már „a nőt a saját értelmezési rendszerükön belül, saját tapasztalataikból kiindulva és saját fogalmaikat használva értelmezik”. Ebben a szakaszban már minden szempontból értéknek és egyben autentikusnak tételezik a női mivoltot és tapasztalatokat. A nőtudomány (women's studies), mint hivatalos tudománykör az 1960-as években alakult ki az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, és mint ahogyan láttuk, központi rendező elvévé a társadalmi nem koncepciója vált. A nőtudomány tárgya pedig a történelem során kialakult női tapasztalás és gondolkodás lett, mely szükséges az androcentrikus, vagyis az emberi viselkedés, kultúra és társadalom torz értelmezésének korrigálásához. Ezen keresztül

elutasítja a hagyományos kategóriák, címkék merevségét, egyben ragaszkodva az interdiszciplináris megközelítés rugalmasságához.

Az első, hivatalosan is elismert egyetemi nőtudományi program 1970-ben a San Diego-i Állami Egyetemen indult Kaliforniában. Európában a women's studies a nyugati országokban jelent meg először az 1970-es években, a nőmozgalmak részeként. Az egyetemi kurzusokban a nőtudománynak helyet biztosító diszciplínák a szociológia, a történelem és az irodalom voltak. Mára a nőtudomány már mindenütt elterjedt a szélesebb értelemben vett társadalomtudományokban és bölcsészettudományokban is. Az európai nőtudományok intézményesülésének folyamatát vizsgálva négy fejlődési fázis azonosítható. Az első, ún. aktivista fázisban a nőtudomány egy-egy kulcstudomány választható tantárgyaiba ágyazódva jelent meg. A második fázisban a nőtudomány már önálló diszciplína, melynek keretében az egyetemek általános és tematikus kurzusokat kínálnak, ezek hatására létrejön egyfajta interdiszciplinárisan koordinált tanítás. A harmadik szakasz a professzionálissá válás fázisa, melynek keretében önálló tanári kart és tanszéki munkatársakat neveznek ki, valamint beindul a posztgraduális képzés. A negyedik fázisban, az autonómia szakaszában a nőtudomány már elismert tudományterület, ugyanakkora fokú autonómiával, ugyanolyan pénzügyi háttérrel és diplomaadó akkreditációval, mint bármely más tudományterület tanszéke. Silius (2003) szerint a nőtudomány intézményesülése ott megy a legnehezebben, ahol „a mereven tudományterületekre szabdalt struktúrák a jellemzők, ahol alacsony az egyetemi autonómia szintje, és ahol erős a politikai ellenállás a nőmozgalommal szemben. (...) A nőtudomány intézményesülésének kedvez a különböző egyetemi fokozatok moduláris felépítése, az interdiszciplináris megközelítés lehetősége, valamint az állami feminizmus (esélyegyenlőségi és/vagy nőpolitikusok) elvi és pénzügyi támogatása” (Silius 2003: 61). A nőtudományi képzések intézményesülése még egyetlen országban sem ment teljesen végbe, nőtudomány-professzor által vezetett önálló tanszék csak néhány országban van. Figyelemre méltó, hogy a women's studies valószínűleg az egyetlen olyan tantárgy a felsőoktatásban, amelynek az intézményesítésében csakis nők vettek részt – akadémikus nők küzdöttek a tárgy fejlődéséért, feminista kutatónők indították el az első kurzusokat, és nők harcoltak azért is, hogy a diszciplínát befogadja az egyetem. Koncz Katalin összegzésében a nőtudomány „(...) a nők helyzetét leíró-elemző feminista tudomány. Tudománytörténeti megközelítésben a feminista nézőpontú rész tudományok interdiszciplináris tudománnyá szerveződésének állomása. Tartalmazza a világról alkotott női nézeteket, ezért sokan a nőtudományok részének tekintik a nők által művelt tudományokat és művészeteket. Vizsgálódásainak tárgya a női nem, jóllehet elemzései során minden kérdésben akarva-akaratlanul belebotlik a

férfiakba. (...) A nőtudomány, jóllehet tudomása van erről, mégis „csak” a női nem helyzetének megismerésére koncentrálnak, s legfeljebb összehasonlítási alapként vonja be vizsgálódásaiba a férfiakat. Ezzel a tudománynak azon adósságait igyekeznek törleszteni, amelyek a nők valódi helyzetének feltárásával, elnyomásuk okainak feltérképezésével teszik teljesebbé a tudományos megismerés folyamatát” (Koncz 2005: 126). A fejlett országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a gender studies intézményesülése egyrészt számos előnnyel járt, hiszen anyagi források különítődtek el a finanszírozására, illetve jelentős infrastruktúra épült köré (kurzusok, szakirányok, professzúrák, stb.). Másrészt viszont olyan fejlődési utat járt be, melynek során „bezáródott”, vagyis a témát kutatók maguk között maradtak. A konferenciák női szekcióiban elkülönülve vitatják meg kutatási eredményeiket, saját szakfolyóirataikban egymásnak publikálnak, melyek következtében az információk csak nehezen találnak utat a tágabb közönséghez. Ez egyrészt a tudományos perspektíva beszűkülésével jár, másrészt azt a politikai veszélyt is magában hordozza, hogy egy tudományba ágyazott rétegképviselő látszatát kelti, vagyis azt, hogy a nőkkel vagy a társadalmi nemekkel foglalkozó kutatások, különösen, ha azok a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára és bizonyítására irányulnak, könnyen a férfiellenesség vádjával illetődnek. Mindezek az ún. „autonómia vagy integráció?” viták mentén fogalmazódtak meg, mely vita egyike azoknak a legfontosabb sajátosságoknak, amelyek a feminista tanulmányokat formálják, és tulajdonképpen nem szól másról, mint a feminista kutatás akadémiái körökben való elismertetéséről. Az integráció stratégiája szerint a cél, hogy a nők szempontját, valamint a nemek közti kapcsolatok perspektíváját bevezessék az összes diszciplínába és egyetemi programba úgy, hogy ez minden társadalmi probléma tárgyalásánál előtérbe hozza a nemek közti különbségek és egyenlőtlenségek iránti érzékenységet, a nem-tudatosságot. Az integráció ellen felhozott érvek viszont arra figyelmeztetnek, hogy a feminista kutatás a konzervatív intézménybe történő integrációja következtében elveszíti vagy elveszítheti radikális potenciálját. Ezért van szükség inkább az autonómia stratégiájára, amely független programok létrehozását célozza. Ez nem más, mint egy új típusú diszciplína és akadémiái struktúra létrehozásának stratégiája, mely megkérdőjelezi az egyetem tradicionális berendezkedését. Az autonómia ellen hozott legfőbb érvek a gettoizálódás és a férfigyűlölet megjelöléssel való megbélyegzés kockázatára és negatív következményeire mutatnak rá.

Nőtudományos kutatási módszerek és ismeretelmélet

A feminista elméletek és kutatási módszerek megkísérelték dekonstruálni 'a nő' korábban egyöntetű társadalmi kategóriáját. Ebből olyan forradalmi – ezért a mai napig is sok vitát kiváltó – következtetésre jutottak, hogy „valóságosabb tudást, a

valóság pontosabb leírását tudjuk megalkotni akkor, ha a nők kulturális és társadalmi helyzetét úgy vizsgáljuk, hogy kiindulópontként eleve feltételezzük a nők közötti különbségek meglétét, a többszólamúság jelenlétét. Akkor kapunk valós képet magunkról, ha ezeknek a különbségeknek az eredőit együtt vizsgáljuk a következményekkel a különböző társadalmi meghatározottságok keresztmetszetében. A nőtudomány szerint különösen jelentőséggel bírnak az etnikai és társadalmi réteghez való tartozásból és természetesen a nemi hovatartozásból eredő együtt ható következmények” (Thun 2002: 2). A gender szempontú kutatási módszerekkel kapcsolatban különböző elképzelések születtek az évek során. Harding (1987) szerint mindezeket három szinten, a kutatási módszerek, a kutatási módszertan és az episztemológiai kérdések szempontjából kell vizsgálni. Az egyik meghatározó elképzelés az volt, hogy a kutatásoknak a nők megélt tapasztalataira kell rávilágítaniuk, melynek legmegfelelőbb módszerei az ún. minőségi módszerek. Ennek a szemléletnek a kritikájában megfogalmazódik a mennyiségi módszerek fontossága is, mert általuk olyan információkat és adatokat lehet a felszínre hozni, amelyek kifejezik, hogy a vizsgált problémának milyen a társadalmi előfordulása és az elterjedtsége, ebből következően mennyire fontos. Az érvelések szerint a statisztikáknak gyakran meggyőzőbb erejük van, mint a jelentéseket feltáró narratíváknak. A harmadik megközelítés szerint a két módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb.

A gender szempontú kutatások módszertanának jelentős kérdése, hogyan fogalmazzuk meg kérdéseinket, hogyan használjuk a módszereket, és hogyan használjuk kutatási eredményeinket? Az ilyen témájú kutatások általában a nőkkel és a nemek közötti hatalmi kapcsolatokkal összefüggésben teszik fel a kérdéseiket, ezeket mindig a való életből veszik és az alárendelt perspektívájából tekintik. Ugyanakkor az ilyen irányú kutatásnak nem feltétlenül az a célja, hogy elméleteket gyártson, hanem inkább az, hogy felhívja a figyelmet a vizsgált jelenségekkel kapcsolatos társadalmi problémákra, reagáljon rájuk és megoldásokat javasoljon. Fontos, hogy annak a tudásnak, amelyet létrehoz, valamilyen társadalmi haszna legyen, változásokat hozzon az emberek életében azzal, hogy rámutat, miként lehetne pl. a hatalmi viszonyokat partneri kapcsolatokká alakítani, a társadalmi kirekesztést felszámolni vagy a nemi alapú (és más típusú) hátrányos megkülönböztetést kiküszöbölni. Harding (1987) három nagy gender szempontú ismeretelméleti irányzatot elemez, az empirikus, a perspektivista (standpoint) és a posztmodern feminista ismeretelméletet. Megállapításai szerint az empirikus irányzat abban az időszakban alakult ki, amikor a feminista kutatások központjában az állt, hogyan teremtsék meg legitimitásukat a tudományok körében. Alapelveik között említi az objektivitásra való törekvést, a semleges adatgyűjtést és az igazságnak a nők szempontjából történő megvilágítását. Harding naiv elképzelésnek nevezi azt a hozzáállást, miszerint a feministák azért tudják jobban leírni a nők

tapasztalatait, mert megélik azokat. A perspektivikus ismeretelmélet a hegeli magyarázatot állítja középpontba, eszerint az alárendelt pozícióban lévő nőket megszólaltató tudósok, kutatók azért képesek problémáik megismerésére, mert bizonyos vonatkozásban privilegizált helyzetből teszik. Ez a helyzet az alárendelt szubjektum perspektívája, aki, helyzetéből fakadóan jobban látja a valóságot, mint az, aki hatalmi pozícióban van, aki nem érdekelt a status quo megváltoztatásában, és akinek nem érdeke a társadalom igazságtalanságainak észrevétele. Harding harmadik csoportjában a posztmodern ismeretelméletek jelennek meg. Ez az iskola leszámol a tudományosság objektivista eszméjével oly módon, hogy megkérdőjelezi az egyetemes, abszolút igazság lehetőségét, és kifejti, hogy a feminista tudás is csak egyike a valóság lehetséges reprezentációjának. Ezért fel is merül az a Haraway (1991) által későbbiekben megválaszolt kérdés, hogy mitől jobb, mitől érvényesebb vagy legitimebb a feminista, mint az ugyanarról a jelenségről (pl. nemek közötti kapcsolatokról) szóló nem-feminista vagy akár maszkulinista ismeret. Haraway (1991) azzal kezdi érvelését, hogy fel kell oldani az objektivizmus és szubjektivizmus közötti dichotómiát, mert szerinte az a tény, hogy mindig valamilyen meghatározott pozícióból, vagyis szubjektíven látjuk a valóságot, nem jelenti egyértelműen azt, hogy ne lennénk egyben objektívek is, vagyis, hogy ne lennénk képesek arra, hogy elhelyezzük saját tudásunkat a többi tudáshoz képest. Mindezek mellett a relativizmus és az abszolutizmus ellentétét is fel kell oldanunk, mert nem vagy az egyik, vagy a másik szemléletében építjük fel ismereteinket, hanem mindig csak részleges, helyhez kötött tudásokat termelünk. Haraway álláspontja tehát nem más, mint a részleges perspektívák ismeretelmélete, amely mind a szubjektivitást, mind az objektivitást átértelmezi, az utóbbit egyértelműen úgy határozva meg, mint az egyedül lehetséges helyhez kötött tudást, amely felelős és egyben felelősségre vonható azokhoz az elvekhez képest, amelyeket tudatosít és egyértelműen kinyilvánít. Többek szerint ez a fajta ismeretelmélet ötvözi a leghatékonyabban a tudományosság helyhez kötöttségét és a létrehozott tudásért vállalt társadalmi felelősséget.

Összegzés

Összességében a feminista kutatási módszertant alkalmazó kutatási eredmények megeremítették a női szempontú tudományosságot. A tudomány rendezőelveinek sorába felvették a nemi hovatartozás meghatározó voltának tételét a kutató és a kutatott szempontjából egyaránt. Thun (2002) összegzése szerint a „(...) nőtudomány és nemek tudománya az elmúlt húsz év során három 'nagy munkát' végzett el. a) Korrigálta a társadalomtudományok és bölcsészettudományok, illetve bizonyos fokig a természettudományok ténymegállapításait, az 'emberről' alkotott elméleteket: beemelte

a nők magukról és a világról alkotott tudását – a tudományos diszciplínák részeként. b) Hatalmas feltáró munkát végzett, új adatforrások rendszerét alkotta meg a nők kultúrában és társadalomban elfoglalt helyéről és szerepéről – történeti és összehasonlító kutatások eredményeként. c) Új tudományos paradigmát alkotott, új értelmezési és referenciakereteket hozott létre. Ily módon – mind struktúrájában, mind tartalmában – módosította és alkotóan továbbfejlesztette a tudományos gondolkodást. Nem csupán bővítette a hagyományos ’maszkulin’ forrásból származó tudományt, hanem lebontotta annak merev vázát és újjáalkotni szándékozott azt polifon módon: azaz integrálni, szétszűrni az interdiszciplinaritás révén más tudásterületekbe a nőtudomány és nemek tudománya által felhalmozott értékeket” (Thun 2002: 3). A nőkről szóló tanulmányok bizonyos beszédmódokat legitimizálnak a nőkről és a nemek közötti kapcsolatokról, és növelik a nők esélyét, hogy egy olyan társadalomban éljenek, mely természetesnek, normálisnak tekinti a nemek közötti egyenlőség diskurzusát és gyakorlatát. Scott (2001) szerint a társadalmi nem kifejezés legegyszerűbb használatában szinonímája a „nők” szónak. Némely esetben ez a szóhasználat, jóllehet csak halványan utal bizonyos elemző fogalmakra, valójában a tudományterület politikai szempontból való elfogadhatóságát jelöli. Ilyenkor a társadalmi nem kifejezés használata a mű tudományos alapjait hivatott jelezni, mivel a társadalmi nem semlegesebb és objektivább, mint a „nők”. „A társadalmi nem könnyebben beilleszthető a tudományos terminológiába, s így elkülönül az olykor harsánynak vélt feminista politikától. Mi több, nem hordozza magában az elmaradhatatlan nyilatkozatokat egyenlőtlenségről és hatalomról, és nem nevezi meg a sértett felet. A társadalmi nem kifejezés használata egyik jele annak, amit úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a feminista tudomány az 1980-as években jogos akadémiai helyét keresi.” (Scott 2001: 130)

Irodalom

- Anderson, Mary (1993): *Focussing on Women. UNIFEM's Experience in Mainstreaming*. New York
- Beauvoir, Simone (1969): *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Belinszki Eszter (2003): *A társadalmi nem, mint a kutatás tárgya – Szociológiai Szemle* 2003/1.
- Braunmühl, Claudia von (2007): *Gender mainstreaming. Egy világ körüli út rekonstruálása*. Eszmélet 73.
- Butler, Judith (2006): *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest
- „Fontos, hogy saját otthonunk legyen” – Pető Andrea beszélget a nőtudományról Shulamith Reinharz professzorasszonnyal. In: Szombat, 2014. november 22.

- Gordon, Ann D. – Buhle, Mari Jo – Shrom Dye, Nancy (1976): The problem of Women's History. In: Carroll, Berenice (szerk.): *Liberating Women's History*. Urbana, University of Illinois Press
- Hell Judit (2002): A nemek viszonya a globalizálódó világban – In: *Magyar Tudomány* 2002/3.
- Hirsman, Mitu (1995): *Women and Development: A Critique*. In: Marchand-Parpart (szerk.): *Feminism – Postmodernism – Development*, London
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Magyari-Vincze Enikő (2006): *Feminista antropológia elvek és gyakorlatok között*. Desire Kiadó, Kolozsvár
- Narayan, Uma (1997): *Dislocating Cultures, Identities, Traditions and Third World Feminism* – New York
- Oakley, Ann (1972): *Sex, Gender and Society* – London
- Pető Andrea (2001): A nőtörténetírás története. *Rubicon*, 2001/6. sz.
- Scott, Joan Wallach (2001a): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest
- Scott, Joan Wallach (2001b): Társadalmi nem (gender): A történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Scott, Joan Wallach (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest
- Silius, Harriet (2003): Foglalkoztatottság, egyenlő esélyek és a nőtudomány (women's studies) kilenc európai országban – In: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában* – Balassi Kiadó, Budapest
- Thun Éva (1996): Hagyományos pedagógia - feminista pedagógia. *Educatio*, 3.
- Thun Éva (2002): A nőtudomány és társadalmi nemek tudománya I-II.- In: *Magyar Felsőoktatás*, 2002/3-4. szám